

Əli bəy Hüseynzadə -milli istiqlal və Turan aşığı (4)

Əli bəy Hüseynzadə həmin dövrdə çar Rusiyasında baş verən siyasi çaxnaşmaları, xüsusilə, 1905-1907-ci illər burjua inqilabını analiz edərək bu nəticəyə gəlmişdi ki, mütləqiyyətin sonu çatıb. O, bununla əlaqədar yazırdı ki, qarşıda bizi gözləyən daha böyük və gözlənilməz hadisələrə indidən hazır olmalıyıq. Çünki gələcəkdə çarizmin devrilməsi baş verə bilər və bu, əsarət altında olan türk xalqlarının azadlıqlarını əldə etməsinə, böyük və ulu Turanın dünyanın siyasi meydanına çıxmasına imkan verə bilər.

Bu məqsədlə də o, türk xalqlarını Turan ideyası altında birləşməyə, turançılıq ideyalarına möhkəm sarılmağa çağırır və və gələcəklərinin onların öz əllərində olduğunu döənə-döənə qeyd edirdi. Əli bəy Hüseynzadə həmçinin İranın əsarəti altında olan Cənubi Azərbaycanın da taleyindən narahat idi. O yazırdı ki, Arazın hər iki tayında əsarət altında yaşayan Azərbaycan türklərinin bir müqəddəs amalı, Vahid Azərbaycanın yaradılması olmalıdır. Cənubi Azərbaycanda baş verən Səttarxan üsyanını Azərbaycan türklərinin milli oyanışının parlaq təzahürü olduğunu söyləyən Turan aşığı, mənsub olduğu millətin milli-azadlıq mücadilələrindən qələbə ilə çıxacağına öz varlığı qədər inanırdı. O, bu məqsədlə xalqımızın milli-mənəvi həyatında onun qəflət yuxusundan oyanmasına xidmət edəcək islahatlar aparılmasının zəruriliyini vurğulayır və bunun gələcəyimiz üçün böyük önəm daşıyacağını xüsusi qeyd edirdi. Bu məqsədlə də o, əlinə düşən ən cüzi imkanlardan belə istifadə edir, İttihad və tərəqqi, Turançılıq ideyalarının azərbaycanlıların zehinlərində möhkəm yer salması üçün yorulmaq bilmədən çalışırdı. Ona görə də, Ə. Hüseynzadə dövrünün islahatçı-reformisti, türk xalqlarının xoş gələcəyinin, Turançılıq ideyalarının mənəvi rəhbəri kimi adını XX əsr Azərbaycanın milli mücadiləsi tarixinə qızıl hərflərlə yazdırdı.

Dil uğrunda mübarizə

Ə. Hüseynzadənin başçılıq etdiyi “Füyuzat” jurnalı və eyni adlı ədəbi cərəyan əsrimizin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyətinin inkişafında ciddi xidmətlər göstərdi.

Amma çar məmurları ermənilərin təhriki ilə “Füyuzat” jurnalının da üzərinə ciddi senzura qoymuş və burada gedən hər cümlədə çarizmə qarşı düşmənçilik notları axtarırdılar. Belə bir vəziyyətdə jurnalın bağlanması artıq qaçılmaz hala çevrilməyə başlamışdı. Belə ki, bu jurnalı da “Həyat” qəzetində işləyənlərin çıxarması senzura tərəfindən adıçəkilən mətbu orqanın düşmən elan edilməsinə gətirib çıxardı. Nəticədə 1907-ci il noyabr ayının 1-də “Füyuzat” jurnalı bağlandı. Amma cəmisə 32 sayı işıq üzünə görün “Füyuzat” jurnalı Azərbaycanda milli mücadiləyə, xüsusilə, dil məsələsinə yeni bir inkişaf gətirərək vahid dilin formalaşması üçün öz töhfəsini verdi. “Füyuzat” jurnalının fəaliyyətini araşdıran tədqiqatçı-alim Sədaqət Hüseynova “Füyuzat” jurnalı və dil problemləri” adlı monoqrafiyasında yazır: “Mən milliyyətərvər bir insanam, türkəm” deyən Əli bəy Hüseynzadə mənsub olduğu millətin dilinə çox böyük həssaslıqla yanaşırdı. Fəaliyyətinin əvvəlindən axırına qədər türklər və onların dil məsələsi onun üçün ən önəmli problem olmuşdur. Türk xalqlarının dilinə təcavüz, türk dilləri arasında ayrılıqların inkişaf etməsi və getdikcə artması səbəbi ilə türklərin bir-birini anlamaması, ona görə də, bir-birini yetərinə tanımaması məsələləri böyük filosofu dərindən düşündürən problemlər idi. XX yüzilin əvvəlində bu məsələlər Azərbaycan ziyalılarının fikrini məşğul edir və onlar həmin problemlərdən xilas olmaq yollar axtarırdılar. “Öz ehtiyaclarından” danışmağa ixtiyarı qalmayan türklərin ən böyük faciəsini və ən böyük gələcəyini dildə görən ziyalıların birincilərindən olan Əli bəy bu baxımdan, baş rola sahib idi. Türklərin dil “faciələri” müqabilində Əli bəy bir işıqlı yol, gerçəyə çevriləcək, gələcəyə aparacaq bir nicat görür, güvənc yeri olan bir faktla qürur duyurdu. Bu, türk dilinin çox mühüm və spesifik bir əlaməti-özünü qoruma qabiliyyəti idi və Əli bəy bu dəyəri çox yüksək qiymətləndirir, bu xüsusiyyəti türk dilinin əbədiyyini, yaşamını müəyyənləşdirən bir cəhət hesab edirdi. Əli bəy türk xalqlarının dilini ümumi türk dilinin şivələri hesab edirdi. Bu fikrinə görə, onu öz doğma dilinə ögey münasibət göstərməkdə təqsirləndirilən olmuşdur. Lakin bu, Əli bəyin türk xalqlarını bir millət halında birləşdirmək ideyalarından irəli gəlirdi. Əli bəyin Azərbaycanda “Həyat” və “Füyuzat”da fəaliyyəti, Türkiyədə “Türk yurdu” jurnalında, “Türk ocağı” dərnəyində, “Xalqa doğru”, “Məlumat”, “Yeni məcmuə” kimi mətbuat orqanlarında iştirakı, “Turan” heyətinin tərkibində Qərbi Avropa ölkələrində çıxışları, Budapeştdə alman dilində nəşr olunan “Rusiya müsəlmanlarının tələbləri” kitabında Rusiyanın tərkibindəki altı müsəlman ölkəsinin müstəqilliyini iddia etməsi,

Berlində “Türk qövmləri konqresi”ndə irəli sürdüyü fikirlər və s. türklər və onların dili ilə bağlı problemlərin həllinə yönəlmişdi. Millətinin dil problemləri onun türkçülük ideyalarının əsas səbəblərindən biri idi.

Əli bəy Hüseynzadənin dilçilik elmi sahəsindəki fəaliyyətində üç əsas məqsəd diqqəti cəlb edir:

1. Eyni ölkənin müxtəlif bölgələrindəki türk şivələri arasındakı fərqlərin aradan qaldırılması;
2. İstanbul türkcəsinin Azərbaycanda yayılması;
3. Türk millətinə məxsus olan ayrı-ayrı türk xalqlarının dilləri arasındakı fərqlərin aradan qaldırılması və nəticədə vahid ümumtürk dilinin yaradılması”.

(Mənbə: Sədaqət Hüseynova, “Füyuzat jurnalı və dil problemləri”)

“Türkiyə vətəndən daha çox vətənimdir”

Əli bəy Hüseynzadə 1897-ci ildə böyük türk şairi Mehmet Əmin Yurdaqulun fəxrlə yazdığı bir şeirindəki “Mən bir Türkəm, dinim, cinsim uludur” misralarından ilham alaraq türkçülü, türk dilçiliyi uğrunda apardığı mübarizəni yeni müstəviyə çıxararaq ona yeni ruh, təzə nəfəs gətirdi. Bu müstəvidə o, hələ 1904-cü ildə Misirdə nəşr edilən “Türk” qəzetində “Hal-i vatan”ı adlı şeirini yazdı. O bu, şeirində günümüzdə belə öz əhəmiyyətini qoruyub saxlayan bu məşhur misraları ilə adını türk dilçiliyi, türk milli varlığı uğrunda aparılan mücadilə tarixinə qızılı hərflərlə yazdırdı. Onun, bu şeirini heç vaxt həyacansız oxumaq olmur:

*“Ucundadır dilimin, həqiqətin böyüyü,
Nə qoydular ki, deyim, nə kəsdilər dilimi.
Bilirmisən cühələ, nə etdilər Vətənə?!
Nə qoydular uyuya, nə qoydular oyana.
Ədu qırır qapını, biz evdə bixəbərlik,
Nə başqa-başqalarıq, nə ittihad edərlik.
Oyatmadı qələmim, bu türk ilə əcəmi,
Nə qoydular ki, yazım, nə qırdılar qələmi”*

Zənnimcə, bu misralar türk xalqlarının oyanışı, tərəqqisi, əsarət zəncirlərinin qırılması uğrunda vətənpərvər bir insanın apardığı mübarizənin zirvəsi, onun ürək yanğılarıdır.

Əli bəy Hüseynzadə türk xalqlarının inkişaf etməsi, onun ortaq dili, inkişafı, birliyi və tərəqqisi uğrunda apardığı mübarizəsində Osmanlıya böyük ümidlər bəsləyirdi. O, Osmanlıyı və onun yerində qurulan Türkiyə cümhuriyyətini türk dünyasının, elminin, mədəniyyətinin, islamın mərkəzi hesab edərək yazırdı: “... Türkiyə bir Türk və müsəlman hökumətidir. Bu hissiyyatla hər digər vətəndən daha çox vətənimdir.”

Fəlsəfi fikirləri

“Füyuzat” jurnalı bağlandıqdan sonra da milli azadlıq mücadiləsini davam etdirən Hüseynzadə bir müddət “Kafkasya”, “İrşad”, “Tərəqqi”, “Həqiqət” qəzetlərində işlədi. Bir müddət Topçubaşovun yerinə “Kaspi” qəzetinin baş redaktoru oldu. Həmin dövrdə xalqını qəflət yuxusundan oyatmaq və onları maarifləndirmək məqsədilə o, Bakıda “Səadət” məktəbini açdı və bir müddət də burada çalışdı. O dövrdə Əli bəy Hüseynzadənin fəlsəfi fikirləri də diqqəti cəlb edir. Bu fəlsəfi fikirlər olduqca maraqlı idi. Məsələn, sinəsində Turan eşqi döyünən bu böyük insan türklər haqqında belə demişdi: “Türklər ya ölər, ya hicrət edərlər, fəqət, qul olmazlar”. Digər bir fəlsəfi mühakiməsində isə Əli bəy Hüseynzadə həqiqətin öz dadının və ləzzətinin olduğunu xüsusi qeyd edirdi. O, türk xalqlarının milli azadlığı uğrunda apardığı mübarizəsini isə hürriyyətin böyük bir nemət və güc olması ilə izah edirdi: “Hürriyyət!.. O nə qüvvədir ki, zehinləri, fikirləri, xeyalları, bəşərin bütün ruh və mənəviyyatını sövq ediyor!..” Əli bəyin qaliblər haqqında fikirləri də maraqlı doğurur: “Qalib olmaq o camaatındır ki, həyata açıq göz ilə nəzər edər, zəmanənin ruhunu, icabatını anlar, dərk edər...” Onun digər mühakiməsinə görə isə tərbiyə hər insana uşaqlıqdan verilməlidir: “Hər kəsə uşaqlıqda ədəb və tərbiyə verilməsə, böyüdükdə onun nicatı olamaz. Yaş ağacı hər tövr istəsən, əymək mümkündür, lakin quru ağacı ancaq od ilə düzəltmək mümkün olur”...